

Els ibers del Vallès Oriental. Una síntesi

53

Ponències
Anuari del
Centre d'Estudis
de Granollers
2010

Resum: *Aquesta ponència és una síntesi d'un treball de recerca molt més ampli que, amb el títol «Els ibers del Vallès Oriental», va guanyar la borsa d'estudi XIV Memorial Joan Camps (convocatòria 2006) atorgada per l'Associació Cultural de Granollers. El plantejament inicial d'aquest treball es va presentar com a nota d'investigació en un volum de Ponències (Panosa, 2008) i tenia com a objectius de partida els següents: 1) Recollir la informació disponible sobre el període ibèric a la comarca del Vallès Oriental; 2) Obtenir una visió de conjunt de la distribució del poblament ibèric en el territori; 3) Interpretar les dades obtingudes en relació amb l'estat actual de coneixement d'aquesta etapa en tot el territori ibèric. La recerca s'ha desenvolupat amb l'afany de recollir els materials i les nombroses informacions de naturalesa heterogènia i dispersa que hi ha a l'abast sobre la cultura ibèrica a la comarca del Vallès Oriental, amb l'objectiu de proposar un estat actualitzat i unitari sobre el coneixement d'aquesta època a la comarca.*

1. Metodologia i fonts analitzades

Abans que res direm que la naturalesa de les dades i els materials que han permès l'estudi de l'etapa ibèrica al Vallès Oriental és de composició heterogènia. Per aquesta raó s'ha treballat en l'àmbit arqueològic, en l'historiogràfic i en el de les fonts textuales. La recerca ha requerit una bona proporció de treball de camp i una altra proporció no gens negligible d'anàlisi bibliogràfica i documental. Així, doncs, s'han recollit les notícies i publicacions específiques sobre arqueologia ibèrica de la comarca, ja sigui referides a un jaciment concret o bé a conjunts de jaciments estudiats a manera de síntesis sobre l'articulació territorial de determinades zones. S'ha de remarcar en aquest sentit que gran part dels treballs publicats són obra de Josep Estrada i Garriga. Per aquest motiu, juntament amb el fet que en gran mesura es deu a ell la tasca de prospectar el terreny durant diverses dècades, el coneixement de partida de la realitat arqueològica del Vallès Oriental en això que afecta els ibers és el que ell ens ha proporcionat.

A l'extensa bibliografia d'aquest estudiós granollerí s'uneix una altra sèrie de publicacions que hem tingut a l'abast i que hem examinat per tal de completar i contrastar dades. Se n'ofereix un repertori al final d'aquest document. Es tracta, d'una banda, de publicacions de caire estrictament arqueològic, en particular: notícies de troballes, inventaris de jaciments per zones, descripcions d'algunes intervencions arqueològiques esporàdiques i monografies arqueològiques que detallen campanyes d'excavació més llargues. En aquest sentit, s'ha de tenir en compte que les intervencions arqueològiques sistemàtiques no han sovintejat a la comarca. Es redueixen a les campanyes programades del Turó del Vent (Llinars del Vallès), Castellruf (Santa Maria de Martorelles), Can Vedell (Bigues i Riells), la Torre Roja (Caldes de Montbui) i Can Tacó (Montmeló-Montornès) o a actuacions puntuals com les de les Tres Creus (Montornès i Montmeló), Sant Miquel de Montornès i la Font d'Abril (Santa Eulàlia de Ronçana), entre d'altres. En canvi, les excavacions s'han incrementat en les dues darreres dècades, arran de les actuacions preventives. Per això el coneixement de la realitat arqueològica és força desigual, i supeditada als llocs on han incidit aquestes actuacions.

D'altra banda, s'han examinat obres bibliogràfiques de síntesi sobre la definició de la cultura ibèrica en general i la seva plasmació arqueològica en els assentaments més representatius de l'àrea catalana. D'aquesta manera ha estat possible la interpretació de les dades vallesanes en consonància amb el context global de la iberització i amb un enfocament actualitzat.

S'han considerat, així mateix, les fonts literàries gregues i romanes que proporcionen dades sobre la caracterització dels pobles ibèrics, i més en particular dels laietans, dels quals formaven part els habitants de la comarca. Respecte al territori laietà, s'ha perfilat també el panorama dels assentaments més significatius o que es coneixen millor. En aquest sentit s'ha posat damunt la taula la qüestió de la capitalitat dels laietans.

Altres fonts documentals estudiades són les memòries arqueològiques, que recullen el procés de treball i els resultats obtinguts en les excavacions més recents i altres actuacions efectuades en una part dels jaciments. Tan sols alguns d'aquests estudis estan publicats en forma de monografies, mentre que molts altres són encara inèdits i estan dipositats en els arxius de la Direcció General

del Patrimoni Cultural Català o dels museus de la comarca, com per exemple el Museu de Granollers. Aprofitem aquestes línies també per agrair als seus gestors la possibilitat que ens han brindat de consultar aquests treballs.

La numismàtica ha estat una altra de les fonts disponibles i li hem dedicat una atenció especial. Tant les monedes amb llegenda ibèrica emeses en terres vallesanes o immediates com les foranes que hi tenien circulació habitual són un reflex de les transformacions del sistema d'organització econòmica dels ibers a la zona durant el període de romanització. Però a més a més, ens dibuixen la xarxa de relacions dels seus habitants amb altres nuclis del seu nivell superestructural –el context laietà– i amb el nivell més general dels pobles ibèrics del nord-est peninsular, tots ells involucrats ja definitivament en el rerefons històric que els estava integrant al nou sistema d'administració territorial de marca típicament romana. Amb referència a les monedes ha interessat especialment l'estudi de les llegendes, que ens connecta amb l'epigrafia ibèrica i la llatina de la comarca, també considerades.

Un altre àmbit de treball que ha reclamat la nostra dedicació han estat els materials arqueològics d'època ibèrica dipositats en els museus de la comarca, que hem observat i registrat per obtenir informació il·lustrativa de la realitat cultural, econòmica i d'àmbit domèstic dels ibers vallesans. El centre principal de custòdia d'aquests materials és el Museu de Granollers, per la qual cosa s'ha dut a terme amb deteniment la tasca d'estudi de les fitxes de l'inventari de jaciments, les fitxes de documentació dels elements museables i l'examen i inventari de les peces del magatzem pertanyents a cadascun d'aquests jaciments arqueològics. S'ha efectuat així mateix la reproducció fotogràfica dels elements més significatius, que s'han inclòs en el document de la memòria final. Una altra de les bases fonamentals per a la consecució d'aquesta recerca ha estat l'estudi de les cartes arqueològiques del Vallès Oriental que inclouen els jaciments localitzats en els diversos municipis d'aquesta comarca arran d'actuacions periòdiques de reconeixement del terreny. Hem comptat amb cartes arqueològiques específiques, com ara la de Vallromanes¹ i la de la Garriga,²

¹ Impulsada per un projecte de prospecció arqueològica de la Universitat Autònoma de Barcelona.

² Desenvolupada des de l'Oficina del Patrimoni Cultural de l'Ajuntament d'aquesta localitat, i que amablement va posar a la nostra disposició el Sr. Enric Costa, tècnic de Patrimoni.

per exemple, però principalment hem tingut a l'abast les cartes arqueològiques actualitzades de tots els municipis, dipositades a l'arxiu biblioteca de la Direcció General del Patrimoni Cultural Català, des d'on s'han consultat. Val a dir que la informació extreta d'aquestes cartes s'ha contrastat amb l'inventari de jaciments ibèrics editat per Josep Estrada a partir de treballs continuats de prospecció sobre el terreny, que aquest estudiós reuní especialment en dues publicacions fonamentals (*Síntesis arqueológica de Granollers y sus alrededores* i *La Lauro monetaria y el hallazgo de Cànoves*³), a més d'altres documents inèdits.

La comprovació de la situació geogràfica que deriva de les cartes esmentades s'ha contrastat igualment amb les visites d'exploració que hem dut a terme als diferents jaciments. En aquest rastreig sobre el terreny ens plantejàvem examinar els aspectes següents amb relació al treball de recerca que aquí es descriu:

- a) L'estat de conservació del jaciment.
- b) La tipologia de les restes visibles i la superfície aproximada.
- c) La ubicació amb relació al seu entorn, al control visual, a les facilitats de defensa, als recursos disponibles i a les vies de comunicació.
- d) Els accessos i els camins que connectaven aquests jaciments amb els nuclis adjacents o amb passos importants que conduïen vers les vies de comunicació terrestres i a la costa.

Amb tot, es remarca la notable complexitat del procés de treball, ocasionada per la diversitat i la quantitat de variables a analitzar, no sempre conegudes a un nivell exhaustiu i per tant no disponibles en proporció equilibrada.

En aquest sentit, es poden citar les importants llacunes d'informació constatades especialment a les fonts grecoromanes, que no fan possible un coneixement continuat en el temps que permeti seguir el fil històric de les poblacions antigues del nostre territori o del seu context general.

³ Publicat aquest darrer juntament amb Leandre Villaronga. Vegeu Estrada (1955) i Estrada i Villaronga (1967).

També hem comprovat una manca de concreció en algunes notícies de troballes arqueològiques, que dificulta la localització d'un cert nombre de jaciments o fins i tot la seva caracterització cronocultural. Finalment, la desaparició d'una part dels nuclis d'ocupació ibèrica o el seu estat de conservació deficient han fet impossible la comprovació sobre el terreny de les dades recollides en les notícies sobre el seu descobriment.

Les dificultats aquí consignades, afegides a la dimensió que ha adquirit el treball de camp pel plantejament de partida, han motivat una llarga durada del procés de recerca, que s'ha dilatat en el temps per trobar així mateix un espai d'anàlisi de totes les dades i una última fase per a la confluència de tot el coneixement adquirit en una composició conjunta.

2. Estructura de continguts

La memòria final, presentada amb el títol «Els ibers del Vallès Oriental», comprèn en primer lloc una exposició breu sobre la geografia i la geologia de la comarca. També s'hi expliquen les característiques generals del seu medi natural, especialment amb relació al període ibèric, per bé que també s'al·ludeix breument als temps anteriors i a l'època romana.

En segon lloc, s'hi exposen les pautes generals que regien l'economia dels ibers respecte a les activitats extractives, les activitats productives, les activitats de transformació i les activitats comercials. Aquestes activitats s'il·lustren amb exemples procedents dels jaciments de la comarca, coneguts arran de treballs d'excavació o bé de prospeccions que han lliurat els materials arqueològics que es conserven en els diferents museus i col·leccions.

El tercer espai de l'obra es dedica a enquadrar el concepte de cultura ibèrica segons l'estat actual de la recerca en aquest àmbit. Es té en compte la informació proporcionada per les fonts clàssiques escrites i els trets culturals que es poden definir a partir de l'estudi de les fonts arqueològiques de tota la regió que respon a l'horitzó ibèric en una franja temporal que va des del segle VI aC fins a August. Aquesta caracterització cultural es concreta tot seguit en l'enfocament específic del poble dels laietans. Se'n descriuen l'adscripció geogràfica i els trets culturals propis (onomàstica, moneda,

principals assentaments, possibles capitals, estructura territorial d'interrelació dels seus nuclis, etc.). Se'n comenten així mateix els aspectes econòmics més destacats que els empenyeren, primer, a una activitat intensa amb el comerç mediterrani protagonitzat per grecs i cartaginesos i, després, a unes relacions fluides amb els mercats itàlics. En definitiva, s'exposa com les formes productives practicades pels romans trobaren, precisament en aquesta àrea d'Hispania, una de les millors acollides, atès que assimilà ja en temps republicans la fixació d'una xarxa viària, la reconversió d'una agricultura bàsicament cerealista en una agricultura vitícola, la introducció de nous materials i noves tècniques constructives, i també la fundació de nombrosos centres urbans adjacents als antics assentaments indígenes.

Els tipus d'assentaments dels ibers, el seu urbanisme i les característiques generals dels seus habitatges s'examinen en la part següent, que s'il·lustra també amb el coneixement actual del poblament d'aquesta època a la comarca i amb exemples específics d'aquesta àrea. Tot seguit s'apunten les formes d'articulació d'aquest poblament ibèric, que neix directament sobre la base dels precedents, que datem en el període del bronze final. S'exposen els testimonis coneguts d'aquest període en els diferents municipis de la comarca i es presenta l'evolució de les diferents formes d'ocupació d'aquest territori fins al final de la romanització.

La cinquena part de l'estudi es concentra en l'exposició i l'anàlisi de les dades referents a *Lauro*. Es comenten els testimonis literaris, epigràfics i numismàtics que contribueixen a la identificació d'aquest topònim i a la seva atribució a un indret o zona del Vallès Oriental que se situaria en l'entorn de les terres dels municipis actuals de les Franqueses i Cànoves i Samalús. S'examina la hipòtesi de Josep Estrada i d'altres estudiosos de la comarca i es col·loca en relació amb els testimonis arqueològics (assentaments ibèrics i jaciments romanorepublicans de la zona, la xarxa de camins, monedes, inscripcions, etc.) i la realitat topogràfica del territori proposat.

L'anàlisi de la problemàtica de *Lauro* condueix a una altra part del nostre estudi, que se centra en els aspectes coneguts de la xarxa viària que travessava la comarca. Partint d'un entramat de camins preexistents, a partir del darrer quart de la segona centúria abans de Crist estan testimoniades les primeres obres d'implantació de calçades romanes de mitjà i llarg recorregut que s'integrarien un

segle més tard en la xarxa de la Via Augusta. Per a la caracterització d'aquest entramat s'examinen elements epigràfics –com ara els miliaris i els Vasos de Vicarello–, aspectes topogràfics, la ubicació dels assentaments d'època republicana (amb perduració o no en època altimperial), la situació de les necròpolis romanes (associades, com és sabut, als camins d'entrada i sortida dels nuclis habitats), les dades sobre ponts, estructures relacionades amb les estacions de parada o *mansiones* i la situació mateixa dels centres urbans que sorgirien abans del canvi d'era al Vallès Oriental (cas d'*Aquae Calidae*) i a l'àrea perifèrica immediata, englobada també dins de la regió dels laietans: *Iluro* al Maresme, *Baetulo* i *Barcino* al Barcelonès, *Arrago* i *Egara* al Vallès Occidental, o a la regió adjacent dels ausetans, com és el cas d'*Auso*.

En darrer lloc, es presenta un catàleg de tots els jaciments ibèrics que s'han pogut definir o identificar al llarg del procés de recerca, que es reuneixen en un mapa de conjunt. El catàleg inclou imatges d'aquests nuclis i d'alguns dels seus materials arqueològics. Les dades referents a cada jaciment s'exposen classificades en els aspectes següents, que es presenten amb un grau de detall més o menys alt segons el nivell de coneixement de cada cas:

- a) Dades de situació.
- b) Cronologia aproximada.
- c) Informació bibliogràfica o documental disponible.
- d) Notícies sobre el seu descobriment.
- e) Descripció de les restes conservades.
- f) Materials arqueològics que s'hi han recuperat.
- g) Informació sobre eventuais campanyes d'excavació o altre tipus d'intervenció arqueològica.
- h) Relació amb altres assentaments de la zona.

3. Distribució dels jaciments ibèrics a la comarca

D'acord amb el que s'exposa a la primera part de l'estudi, que és el cos principal de l'obra, la informació compilada ens ofereix una mostra força exhaustiva dels jaciments ibèrics de la comarca; així es plasma en la cartografia. També fa visible un panorama força aproximat del patró d'assentament, un patró que s'estructura amb relació a diverses perspectives:

1. L'adaptació al relleu.
2. La proximitat a les vies de comunicació.
3. La visibilitat dels nuclis perifèrics.
4. Les àrees d'explotació.
5. La facilitat de defensa dels nuclis principals.
6. L'articulació del territori per zones, tal vegada relacionades amb grups de llinatge o elits amb capacitat de control.
7. La interdependència dels punts d'ocupació d'una mateixa zona.

Aquestes pautes s'han observat i corroborat en general sobre el terreny. Tanmateix, per tal de poder afinar amb més precisió el grau i el tipus de jerarquia d'ocupació de les diferents zones i descriure els components i la seva funció dins de cadascuna d'aquestes zones, cal avançar molt més en la recerca arqueològica. Aquesta recerca s'ha de traduir en un increment dels treballs de prospecció o excavació més enllà de les intervencions preventives o de salvament que es duen a terme amb motiu de l'afectació de determinats jaciments arqueològics a causa de remocions de terra o construccions.

Aquestes intervencions han incidit, en uns casos, en àrees amb jaciments que es coneixien a través de notícies de troballes anteriors o de la informació emmagatzemada en les cartes arqueològiques. Tal fet ha permès documentar millor l'abast d'aquests jaciments. En altres casos, les intervencions preventives han posat al descobert jaciments nous, relacionats o no amb altres de ja coneguts. Per tot això, la visió resultant està condicionada a les zones o punts en què han incidit més els treballs arqueològics.

Ara caldria, doncs, definir un pla de recerca arqueològica que no exclouï les actuacions preventives però que també permeti estudiar d'una manera programada, d'una banda, els jaciments clau i, d'altra banda, el territori en un sentit ampli, a fi de definir el règim de distribució de les diferents àrees funcionals de cada zona.

A partir de les dades disponibles s'ha estudiat el poblament del Vallès Oriental en la seva globalitat des del bronze final fins al principat d'August. S'ha recopilat la informació sobre les intervencions efectuades que aporten llum sobre les diferents etapes i s'han proposat possibles patrons de distribució d'aquest poblament.

El període més ben representat, i que ofereix restes més visibles, és el de l'ibèric ple. Els jaciments es presenten distribuïts en turons i planes d'acord amb una elecció topogràfica funcional, relacionada principalment amb aspectes econòmics i de control territorial.

Òbviament, l'elecció dels turons ve condicionada per la geografia física de la comarca, però la distribució dels assentaments demostra una plena adaptació tant en la tria dels emplaçaments com en el planejament urbanístic i arquitectònic d'àrees residencials, magatzems i fortificacions. Una línia destacada de jaciments enturonats se situa a la Serralada Litoral, que enllaçava els hàbitats dels antics laietans i facilitava el control de les vies de comunicació que unien la gran plana interior amb la costa i els seus ports de redistribució. L'altra línia d'assentaments encimbellats és la que es pot resseguir encadenant la serra de Granera, els cingles de Gallifa, els cingles de Bertí i el massís del Montseny.

Entre ambdues línies encarades s'estén l'àmplia plana vallesana, regada per tots els cursos tributaris que configuren la conca del Besòs. Aquesta extensa plana fou àmpliament explotada pels romans amb finalitats agrícoles ja des de les acaballes dels temps republicans, amb un increment notable a partir de l'alt Imperi. Els ibers explotaren intensament durant segles les planes ondulants situades sobretot en els encontorns d'aquestes serres, però amb l'arribada dels romans i l'abandonament progressiu de les seves àrees d'hàbitat més elevades, els ibers vallesans s'abocaren també a l'explotació de les terres més baixes. Aquesta dinàmica es desenvolupà, durant els darrers anys del segle II aC i sobretot durant tota la centúria següent, sota la direcció de l'administració romana, que introduí nous conreus i fixà un nou règim de repartiment de terres basat en la centuriació i el cadastre.

Assentaments ibèrics encimbellats

1. Torre Roja (Caldes de Montbui); 2. Turó Gros de Can Camp (Caldes de Montbui);
3. Puig Alt del Viver / Puig Alt de Can Viver (Sant Feliu de Codines); 4. Serrat de la Galaieta (Sant Feliu de Codines); 5. Turó del Rull (Bigues i Riells); 6. Turó Arbocer (Bigues i Riells); 7. El Traver I (Sant Quirze Safaja); 8. Puiggraciós (el Figaró-Montmany);
9. Santa Creu (l'Ametlla del Vallès); 10. Sant Nicolau (l'Ametlla del Vallès); 11. La Serreta (la Garriga); 12. Turó de Tagamanent (Tagamanent); 13. Puig Castell (Cànoves i Samalús); 14. Castell de Montclús (Sant Esteve de Palautordera); 15. Mont Llorer (Sant Celoni); 16. Puig Castell (Vallgorguina); 17. Turó del Vent (Llinars del Vallès), 18. Puig Pedrós (Llinars del Vallès / Dosrius); 19. Turó de Can Joan Capella (la Roca del Vallès); 20. Turó Gros de Céllecs (Vilanova del Vallès); 21. Turó de Sant Miquel (Montornès/Vallromanes); 22. Castellruf (Santa Maria de Martorelles); 23. Les Maleses (Sant Fost de Campsentelles / Montcada i Reixac).

El panorama obtingut ens posa en evidència la presència d'unes àrees unitàries definides per la seva orografia i per aspectes d'intercomunicació. Així es descriuen en la part dedicada a l'hàbitat i l'assentament. Les àrees esmentades deixen entreveure una articulació amb relació a punts centrals i a una possible jerarquia vinculada a l'ús dels espais o l'explotació dels recursos que posseeix.

La segona part de l'estudi inclou un catàleg de jaciments ibèrics de la comarca. S'exposen classificats per ordre alfabètic de municipis. Dins d'aquests, els jaciments estan ordenats cronològicament. Consten, en primer lloc, els que presenten mostres d'ocupació del període ibèric antic; en segon lloc, s'inclouen els que s'ocuparen durant l'ibèric ple; en tercer lloc, trobem els que pertanyen a la fase iberoromana però que són de natura indígena i, en darrer lloc, s'exposen els jaciments que, si bé també pertanyen al període republicà, són en canvi de caràcter romà i podien integrar pobladors ibèrics per al seu ús o fins i tot hàbitat. La llista de jaciments arqueològics suma un total de 166.

En l'estudi final, un mapa general a escala 1:50.000 inclou la totalitat dels jaciments amb relació a la seva topografia. Estan indicats en color diferent segons si pertanyen a algun dels períodes ibèrics anteriors a la presència de Roma (en negre)⁴ o bé a la fase de romanització (en vermell).⁵ En aquest bloc podem trobar tant jaciments d'ocupació restringida als temps republicans com jaciments que van tenir una continuïtat durant la fase imperial romana, amb una reforma sensible de la seva estructura arquitectònica i els seus espais funcionals.

4. Conclusions

La recerca efectuada al Vallès Oriental a partir de dades arqueològiques, dades arquitectòniques i documents escrits fa possible una visió més aproximada de l'evolució del territori durant l'època que ens ocupa i posa damunt la taula els trets més rellevants que contribueixen a definir-la.

⁴ 123 jaciments.

⁵ 43 jaciments.

Hem observat que la iberització arrenca directament de les comunitats agroramaderes del bronze final, que trobem assentades per tota la comarca en proximitat als cursos fluvials i a les zones propícies per al conreu. Els testimonis registrats d'aquest període són propers –quan no coincidents en alguns casos– als assentaments que ja definim com a *ibèrics*, o fins i tot als primers nuclis romanorepublicans (primeres granges dedicades a l'explotació agrícola intensiva). Fins i tot es constaten uns fils de continuïtat en diversos aspectes fonamentals:

En el pla sepulcral, a través dels rituals funeraris que giren entorn de la incineració dels difunts i la deposició de les seves despulles i l'aixovar en enterraments en fossa.⁶

En el pla artesanal, pel que fa a l'instrumental metàl·lic i també, especialment, a les tècniques, les formes i alguns esquemes decoratius de les ceràmiques fetes a mà (urnes, olles, plats fondos i bols). També és possible que hagin perdurat altres elements artesanals que no han deixat petjada pel fet d'haver estat fabricats amb materials peribles (mobiliari de fusta, elements de cistelleria, etc.).

En el pla de la producció agropecuària, en les activitats productives heretades de l'època neolítica, que prossegueixen a l'època ibèrica amb una intensificació de la producció per tal de produir excedents destinats a l'intercanvi comercial exterior.

Quant als períodes que qualifiquem d'*ibèrics*, l'ibèric ple (centrat en la quarta i la tercera centúria abans de la nostra era) és el que troba més representació entre les restes conservades a la comarca estudiada. Es tracta del període que mostra més densitat de poblament i més materials arqueològics. És la fase d'auge dels assentaments encimbellats, que amplien l'àrea habitada, reestructuren els espais de circulació i emmagatzematge i es doten també de murs fortificats i torres de defensa o talaies. En aquesta època –i en correspondència amb la situació pròpia de tot el context laietà–, en els establiments ibèrics vallesans sovintegen els productes d'importació d'origen grec, massaliota i punicoebusità. L'aspecte extern o de les estructures visibles és, en la majoria dels casos, el que conservaven durant les darreres dècades del segle III aC i

⁶ Un precedent ibèric notori és el de l'anomenada «tomba del guerrer celta» de Llinars del Vallès. Vegeu l'estudi de conjunt publicat per Enric Sanmartí (1993).

els primers anys de la centúria següent, en el marc del conflicte romanocartaginès i la imposició catoniana. En aquest sentit, es comprova que en molt pocs casos es produeix una perduració de l'ocupació d'aquests establiments d'altura al llarg del segle II aC.

El període següent, caracteritzat per la romanització, representa l'inici del canvi definitiu de les formes d'hàbitat i la dinàmica econòmica. Aquest canvi es fa palès en el patró d'assentament, les reformes constructives, l'abandonament progressiu de les àrees residencials elevades i la introducció de nous models d'hàbitat.

És la fase en què sorgeixen les granges ibèriques de la plana (amb integració d'elements autòctons i d'elements forans de tipus itàlic) i les primeres vil·les romanes, en particular entre el final del segle II aC i mitjan segle I aC. La ubicació d'aquests nous centres d'explotació en connexió amb la nova xarxa viària estimulà la producció i l'intercanvi, alhora que adobà el terreny per a l'arribada de nous pobladors d'origen itàlic i la fundació dels primers centres urbans de la Laietània.

A continuació destaquem els testimonis arqueològics associats a aquest període –procedents de treballs de prospecció i excavació– que estan més ben representats en els fons dels museus de la comarca:

- a) Les monedes amb llegenda ibèrica, entre les quals destaquen les emissions de *Lauro* i les laietanes en general, a més del numerari d'altres procedències.⁷
- b) Les ceràmiques de tradició ibèrica fetes a torn (algunes amb decoració pintada) i exemples residuals de ceràmiques fetes a mà.
- c) Els articles procedents dels mercats itàlics, que representen el gruix majoritari de les importacions: especialment vaixel·la fina de taula i àmfors de vi, oli i salaons, a més de terracotes, elements d'ornament personal, objectes metàl·lics, etc.
- d) Les *dolia*, destinades a l'emmagatzematge i la conservació de productes agrícoles, com ara els cereals i l'oli. Aquests grans contenidors d'origen itàlic substitueixen les tradicionals sitges

⁷ Destaquem el tresoret de Cànoves, publicat per Josep Estrada i Leandre Villaronga l'any 1967.

ibèriques, que són amortitzades de forma massiva precisament durant aquesta fase. S'hi associa la introducció de noves tècniques agrícoles i la reconversió de conreus, en què els cereals cedeixen terreny a l'olivera i sobretot a la vinya.

e) Les *tegulae* i altres materials constructius, com ara els *imbri-ces*, els revestiments d'estuc, els paviments d'*opus signinum* i els elements de conducció d'aigua, entre d'altres, tots els quals són propis de l'arquitectura itàlica i s'adopten de manera generalitzada en les noves construccions iberoromanes o en les reformes d'edificis anteriors.

f) Les inscripcions ibèriques, que demostren un auge de l'escriptura indígena precisament entre mitjan segle II i mitjan segle I aC i mostren, a més, una plasmació d'aquest sistema gràfic autòcton també en articles itàlics, com per exemple les ceràmiques campanianes i les *dolia*. En altres indrets de la Laietània, o del territori ibèric en general, veurem també mostres d'escriptura ibèrica en les àmfors itàliques i en alguns productes més tardans, com ara alguns exemplars residuals de terra sigil·lada i parets fines, alhora que s'introduirà l'epigrafia sepulcral i la monumental, que segueixen models romans.

Aquestes expressions indígenes donen pas a una llatinització ràpida i definitiva a partir d'August, havent superat un període de bilingüisme que afectà igualment el sistema onomàstic. Els pobladors de la zona adopten noms llatins i els topònims indígenes es llatinitzen, alhora que s'introdueixen topònims netament llatins per designar les noves propietats dels colons itàlics i alguns dels nous centres urbans, com és el cas d'*Aquae Calidae* (Caldes de Montbui).

La pervivència de tradicions es degué situar en l'àmbit de les creences religioses, afectades pel sincretisme de cultes indígenes, cultes romans i cultes orientals (introduïts a la zona pels mateixos romans). També es devia reflectir en els costums populars i en l'aprofitament de les aigües termals, que si bé foren àmpliament explotades pels romans, ja eren objecte de culte i d'ús guaridor en època ibèrica i fins i tot en el bronze final. En són bons exemples el de Caldes de Montbui i el de la Garriga.

Convé destacar, així mateix, la intensa romanització de les terres d'aquesta comarca, avalada per testimonis com els següents:

- El caràcter precoç d'algunes explotacions agrícoles i finques residencials d'estil itàlic, com ara Can Martí de Samalús i Can Massot de Montmeló.
- La introducció de la viticultura i la producció associada al vi laietà de la varietat de *Lauro*, tal com es desprèn de l'anàlisi de les fonts escrites confrontades amb les fonts numismàtiques, els testimonis amfòrics i el context general de la reconversió de conreus a favor de la vinya que afectà el Camp de Tarragona i la Laietània (sobretot al Maresme) a partir del segle I aC.
- L'establiment de punts de control o vigilància sobre els camins principals de la depressió vallesana, com ara la Torrassa del Moro (a Llinars del Vallès), Can Tacó (a Montmeló i Montornès) i el Castell de Lliçà de Vall, possiblement relacionats, també, amb els conflictes de les guerres civils que tingueren com a escenari diversos punts de la península Ibèrica.
- La construcció i adequació de calçades romanes, testimoniades ja des de les darreres dècades del segle II aC pels mil·liaris de Mani Sergi, que facilitaven no sols el desplaçament de persones i tropes, sinó també la canalització de la producció de la zona vers els principals punts de comerç o redistribució i la penetració de mercaderies procedents d'altres terres.
- La introducció del sistema de centuriació romana, creada per regular el repartiment de terres, l'administració censal i la recaptació d'impostos, i que es reflecteix en la proliferació de propietats rurals a partir d'August i al llarg de la primera centúria abans de Crist, tal com ja posava de manifest l'inventari de jaciments romans de Josep Estrada.
- La proximitat als nuclis urbans, que es veien afavorits per l'accés a unes planes agrícoles eminentment pròsperes i per les comunicacions existents entre la costa i l'interior, que ho feien possible. Ho demostren les artèries que travessaven la conca del Besòs longitudinalment i transversalment: en primer lloc, la mateixa Via Hercúlia, després anomenada Via Augusta (plasmada en els Vasos Apol·linars); en segon lloc, el camí del Congost –o via d'*Auso* a *Barcino*–; en tercer lloc, la via que conduïa d'*Aquae Calidae* a *Barcino* i, en darrer lloc, la via que anava d'*Iluro* a *Aquae Calidae*.

Resta pendent el traçat exacte d'aquestes vies i la ubicació d'alguns topònims, que encara no és del tot segura respecte a *Praetorium* i a la polèmica *Semproniana*. Per al primer s'han proposat els municipis actuals de Llinars del Vallès i la Roca del Vallès. Per al segon s'han proposat els municipis de Granollers i Montmeló. L'anàlisi onomàstica, l'estudi de la topografia del terreny i l'examen de les dades arqueològiques disponibles, tot i no ser suficients, conviden a pensar en *Semproniana* més aviat com una propietat rural –encara que d'abast indeterminat– que deu el seu nom a un tal *Sempronius* i que possiblement arrelà en temps romanorepublicans, la qual cosa concorda amb la situació ja exposada d'intensa romanització de la zona. Aquesta opció sembla més plausible que aquella que tendeix a identificar la *mansio Semproniana* amb un centre urbà de certa entitat, que en l'època en què trobem esmentat aquest terme no existiria. Així, doncs, la localització exacta d'aquesta estació de la via recollida en el tercer vas de Vicarello està encara per demostrar. Tanmateix, ara per ara plantejem la possibilitat que se situés a l'àrea del pla de Palou, prop del curs del riu Congost, i potser en l'entorn del jaciment de Can Malla. En qualsevol cas, continuarem esperant noves dades arqueològiques i sobretot epigràfiques que permetin confirmar o desmentir aquesta hipòtesi.

En definitiva, i per acabar, direm que el repertori de jaciments analitzats es distribueix en un marc temporal que va des dels segles anteriors a mitjan primer mil·lenni abans de Crist fins als primers anys de la nostra era. És en aquest sentit cronològic ampli, que cal entendre la iberització i l'iberisme, tant pel que fa a la població del territori com a la seva evolució cultural. Aquesta evolució mostra les transformacions (tecnològiques, urbanístiques, econòmiques i possiblement també ideològiques) d'unes comunitats pageses i ramaderes que, pel contacte amb altres civilitzacions mediterrànies arribades per mar, integren una sèrie d'elements nous i configuren un nou format cultural de personalitat pròpia, el que coneixem com a *ibèric*. Al llarg dels segles, aquestes comunitats es desenvolupen i prosperen aprofitant els recursos del seu entorn i s'adapten a la situació internacional de cada moment, que els involucra més o menys directament. Els canvis continuen produint-se sobre una base de població que, si bé no és compacta des del punt de vista de les organitzacions estatals, sí que mostra uns trets culturals i lingüístics propis que es mantenen fins que la presència de Roma en el territori és definitiva i s'esvaeix la seva política «filoindigenista» per integrar la població autòctona a unes estructures

administratives i polítiques noves. La població ibèrica contribueix a construir aquest nou món; és el principal fonament de la nova societat urbana que materialitzarà els preceptes de l'*urbs* a les nostres contrades però conservant els trets identitaris propis que s'haurien de transmetre generació rere generació, i sota formats canviants, fins als nostres dies.

M. Isabel Panosa Domingo

Universitat Autònoma de Barcelona

Bibliografia general

AGUILAR, Carles (2005): «Denominació d'origen *Lauronensis*. El vi del Vallès en època romana». *Lauro* 29, pàg. 5-12.

ALMAGRO, M.; SERRA RÀFOLS, J.; COLOMINAS, J. (1945): *Carta Arqueològica de España*. Barcelona. CSIC, Instituto Diego Velázquez, Madrid.

AQUILUÉ, Javier; PARDO, Jordi (1998): «La vil·la romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental)». *Cypselà* 8, pàg. 87-100.

ARRIZABALAGA, Antoni; PARDO, Jordi; SADURNÍ, Joan (1984): *Els orígens de Granollers i del Vallès Oriental*. Caixa d'Estalvis de Catalunya i Ajuntament de Granollers, Barcelona.

AV (2004): *Atles d'arqueologia urbana de Granollers*. Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

BACARIA, Albert (1999): «La romanització de la vall alta del Mogent. Un exemple de poblament rural». A: M. Mayer, J. Nolla i J. Pardo (ed.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Ítaca, Annexos 1, pàg. 77-87.

BALLART, Josep; VILLANUEVA, J. (1984): *Resum de la història de Caldes de Montbui*. Ajuntament de Caldes de Montbui.

BARBERÀ, Josep (1990): «Formació i desenvolupament de la cultura Ibèrica al Vallès». Dossier: *El Vallès: arqueologia i perspectiva històrica*, Limes. *Revista d'Arqueologia*, pàg. 44-51.

BARBERÀ, J.; PANYELLA, A. (1950): «Una estación iberorromana en Montmeló (Barcelona). Primeras notas». A *Estudios*, Seminario de Estudios Arqueológicos y Etnológicos, Federación Española de Montañismo, Delegación Regional Catalana. Barcelona.

BARBERÀ, Josep; PASCUAL, Ricard (1963): «Resultados de una prospección en la estación prerromana de la Font d'Abril, en Santa Eulalia de Ronçana (Barcelona)». *Ampurias* XXV, pàg. 205-210.

BARRASETAS, E.; MONLEÓN, A. (1995): «Intervenció al jaciment romà del Mas Manolo (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)». *Tribuna d'Arqueologia* 1993-1994, pàg. 87-94.

BARRASETAS, Eulàlia; OLIVARES, David; SÁNCHEZ, Eduard (1997): «El jaciment de Can Rossell (Llinars del Vallès), segle I aC». *Lauro* 13, pàg. 5-12.

BOSCH, J.; ENRICH, R.; LLORENS, J. M.; MATARÓ, Montse; PARDO, J.; PÀMIES, A.; RUEDA, J.M.; SERRAT, J. (1986): «Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme al Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental)». *Tribuna d'Arqueologia* 1984-1985, pàg. 121-132 .

BUSTAMANTE, Martí; GARRIGA, Martí (1988): *Materials i jaciments arqueològics del Museu de Sant Feliu de Codines*. Museu Arqueològic Municipal, Ajuntament de Sant Feliu de Codines.

CANTARELL, Ignasi (1959): «Algunos datos sobre la arqueología de Montmeló». *Setmanari Vallès*, 28 de juny de 1959.

CANTARELL, Ignasi; ESTRADA, Josep (1998): «La vil·la romano-republicana de Can Massot (Montmeló) i el seu camp de sitges». A: M. Mayer, J. Nolla i J. Pardo (ed.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Ítaca, Annexos 1, pàg. 137-136.

CHORÉN, Jordi; MERCADO, Mònica; RODRIGO, Esther (2007): «El jaciment de can Tacó: un assentament romà de caràcter excepcional al Vallès Oriental». *Ponències. Anuari del Centre d'Estudis de Granollers* 2006, pàg. 57-76.

COT, Josep; RIBES, Àfrica; RODRÍGUEZ, Sergi (1996): *Museu Municipal Can Xifreda, Sant Feliu de Codines. Guia de visita de l'exposició permanent*. Ajuntament de Sant Feliu de Codines.

DE MONTES DE PASCUAL, A.; SALA, L. (1962): «Elementos para la Carta Arqueológica del valle medio de la riera de Caldes de Montbui (Barcelona)». *VII Congreso Nacional de Arqueología*, pàg. 102-109.

DURAN, M.; HIDALGO, G. (2004): «Intervencions al jaciment ibèric de les Maleses els anys 2001 i 2002». A AV, *Jornades de Paleontologia i Arqueologia a Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Sant Boi de Llobregat.

ESTRADA, Josep (1955): *Síntesis arqueológica de Granollers y sus alrededores*. Granollers.

ESTRADA, Josep (1969): *Vías y poblamiento romanos en el territorio del Área Metropolitana de Barcelona*. Comisión de Urbanismo B-65, Barcelona.

ESTRADA, Josep (1986): «Prehistòria i història antiga de Granollers i els seus voltants». *Estudis de Granollers i del Vallès Oriental 1*, Granollers, pàg. 35-40.

ESTRADA, Josep (1990b): «El topònim ibèric de Lauro, primera denominació històrica del Vallès Oriental». *Lauro 1*, pàg. 6-7.

ESTRADA, Josep (1998): «L'itinerari dels vasos apol·linars en el trajecte de Granollers a Tarragona». A: M. Mayer, J. Nolla i J. Pardo (ed.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Ítaca, Annexos 1, pàg. 201-219.

ESTRADA, Josep; VILLARONGA, Leandre (1967): «La "Lauro" monetal y el hallazgo de Cànoves (Barcelona)». *Ampurias XXIX*, pàg. 135-194, Barcelona.

FOLCH, Joaquim (1988): «El poblat ibèric de la Torre Roja i el conjunt termal de Caldes de Montbui (Vallès Occidental)». *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, pàg. 153-162.

FORTÓ, Abel; MAESE, Xavier; PELEGERO, Borja; PISA, Jordi; VIDAL, Àlex (2004): «El poblat ibèric de la Torre Roja (Caldes de Montbui-Sentmenat)». *Lauro* 26-27, pàg. 5-18.

FORTÓ, Abel; MARTÍNEZ, Pablo; MUÑOZ, Vanessa (2005): «El jaciment arqueològic de Ca l'Estrada (Canovelles)». *Lauro* 28, pàg. 5-16.

FORTÓ, Abel; MARTÍNEZ, Pablo; MUÑOZ, Vanessa (2006): *Ca l'Estrada. Història de Canovelles, 1*, Ajuntament de Granollers i Museu de Granollers, Granollers.

FORTÓ, Abel; MARTÍNEZ, Pablo; MUÑOZ, Vanessa (2007): «Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental): un exemple d'ocupació de la plana vallesana des de la prehistòria a l'alta edat mitjana», *Tribuna d'Arqueologia* 2004-2005, pàg. 45-70.

GASULL, Pepa; BLANCH, Rosa M.; GONZÁLEZ, Alícia; LORENCIO, Clara; MAYORAL, Florencio; XANDRI, Joana (1995): *El poblat ibèric de Castellruf (Santa Maria de Martorelles, Vallès Oriental)*. Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, MIAC 16, Barcelona.

HERNÁNDEZ YLLAN, Manuel (1983): *Yacimiento ibérico Can Badell, Bigues-Riells del Fay*. Instituto de Prehistoria y Arqueología, 3 vol.

LLORENS, M. del Mar; RIPOLLÈS, Pere Pau (1998): *Les encunyacions ibèriques de Lauro*. Estudis de Granollers i del Vallès Oriental 7, Ajuntament de Granollers.

LÓPEZ, Alberto; ROVIRA, Jordi; SANMARTÍ, Enric (1982): *Excavaciones en el poblado layetano del Turó del Vent, Llinars del Vallès. Campañas 1980 y 1981*. Diputació de Barcelona, Institut de Prehistòria i Arqueologia, Barcelona.

LÓPEZ, Alberto; ROVIRA, Jordi; SANMARTÍ, Enric (1982-1983): «Excavacions al poblat ibèric del Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental). Campanya 1981». *Laietania* 2-3, pàg. 32-41.

MARTÍ i ROSELL, M; POU i CALVET, R.; CARLÚS i MARTÍN, X. (1997): *Excavacions arqueològiques a la ronda sud de Granollers 1994*. Excavacions arqueològiques a Catalunya núm. 14. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona.

MAURÍ, J. (1949): *Història de la Garriga*. Vol. I. Ed. Romargraf, Barcelona.

MAYER, Marc; RODÀ, Isabel (1984): *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*. Museu d'Història de Sabadell, Sabadell.

MERCADO, Mònica; PALET, Josep M.; RODRIGO, Esther; GUI-TART, Josep (2006): «El *castellum* de Can Tacó/Turó d'en Roïna (Montmeló-Montornès) i la romanització de la Laietània Interior. Cap a un estudi arqueològic del jaciment i del territori.» *Notes* 21, pàg. 241-266.

MIRÓ, Carme (1986): *El nucli romà de Caldes de Montbui*. Barcelona. Memòria de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona.

MIRÓ, Carme; FOLCH, Joaquim; MENÉNDEZ, Xavier (1998): «El procés de romanització al curs mitjà de la riera de Caldes (Vallès)». A: M. Mayer, J. Nolla i J. Pardo (ed.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Ítaca, Annexos 1, pàg. 381-390.

MONREAL, Lluís (1987): «Montclús, poblat ibèric i castell medieval». *Monografies del Montseny* 2, pàg. 147-157.

MUÑOZ, Vanessa (2002): «La necròpolis del Coll (Llinars del Vallès)». *Lauro* 22-23, pàg. 5-14.

MUÑOZ, Vanessa (2006): «El Coll (Llinars del Vallès). Una tomba del Ferro I». *Cypsela* 16, pàg. 183-194.

NUIX, Josep M.; BARBERÀ, Josep (1962): «Martorelles». A «Notas de arqueología de Cataluña y Baleares II», *Ampurias* XXIV, pàg. 296-298.

OLESTI, Oriol (1998): «El territori del Vallès en època romana: una aproximació històrica». *Arqueologia del territori romà del Vallès*, Museu d'Història de Sabadell, Sabadell.

PALLÍ, Frederic (1985): *La Via Augusta en Catalunya*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.

PÀMIES, Anna; PARDO, Jordi (1983): *Les restes arqueològiques de la Roca: una passejada pel nostre passat*. Museu de Granollers, Granollers.

PANOSA, M. Isabel (1992): «Catàleg i anàlisi dels epígrafs ibèrics del Vallès Oriental». *Limes* 2, pàg. 57-75.

PANOSA, M. Isabel (1993): «Epigrafia ibèrica al Vallès Oriental. Resultats». *Limes* 3, pàg. 53-63.

PANOSA, M. Isabel (2002): *La història antiga de Montmeló (Vallès Oriental), a partir de la col·lecció Cantarell*. Ajuntament de Montmeló.

PANOSA, M. Isabel (2008): «Els ibers al Vallès Oriental. Notes preliminars». *Ponències. Anuari del Centre d'Estudis de Granollers 2007*, Associació Cultural de Granollers, pàg. 181-185.

PARDO, Jordi (1986): «Noves dades sobre el procés de romanització del Vallès Oriental». *Protohistòria Catalana, 6è Col·loqui Internacional de Puigcerdà*, Puigcerdà 1984, pàg. 361-365.

PARDO, Jordi (1990): «Transformació del paisatge i organització del poblament en època romana al Vallès Oriental». *Limes 0: Dossier El Vallès: arqueologia i perspectiva històrica*, pàg. 52-63.

PARDO, Jordi; PANOSA, M. Isabel (1985): *Els ibers*. Conferència i dossier per al curs d'Arqueologia del Vallès Oriental.

PARDO, Jordi; PÀMIES, Anna; PANOSA, M. Isabel (1987): *El camí empedrat de l'Abella*, Ajuntament d'Aiguafreda, Temes Aiguafredencs, III Premi Aiguafreda 1986.

PASCUAL, Ricard (1999): «La *Lauro* vinícola». A: M. Mayer, J. Nolla i J. Pardo (ed.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga*, Ítaca, Annexos 1, pàg. 477-484.

PASCUAL, Ricard; BARBERÀ, Josep (1964-1965): «El yacimiento prerromano de Puig Castell (Vallgorguina)». *Ampurias* XXVI-XXVII, pàg. 233-245.

PÉREZ, P.; TENAS, M.; ORRI, J.; LÁZARO, R.; VILA, L. (1990): «El jaciment ibèric de ca l'Ollé: una nova aportació al coneixement de l'època ibèrica al Vallès Oriental». *Lauro* 1, pàg. 29-37.

PÉREZ, Purificació; TENAS, Montserrat (1991): «Darreres intervencions arqueològiques al Vallès Oriental». *Lauro* 2, pàg. 21-24.

RIPOLL, Eduard; BARBERÀ, Josep; MONREAL, Lluís (1964): *Excavaciones en el poblado prerromano de San Miguel (Vallromanes-Montornès)*. Institut de Prehistòria i Arqueologia, Memòria 28, Barcelona.

RIU, E. (2000): «Vestigis arqueològics i edificis històrics als termes de Cànoves i Samalús». *Monografies del Montseny* 15, Viladrau.

SALA, L.; MONTES, A. de (1961): «Elementos para la Carta arqueológica del Valle Medio de la Riera de Caldas de Montbui». A: *Actas del VIII Congreso Nacional de Arqueología*, Barcelona.

SALA, L. (1972): «Hallazgo arqueológico en la villa romana de Mas Manolo. Siglos I-II dC». *Setmanari Montbui* 1396, 1 de gener de 1972.

SÁNCHEZ, Eduard; GONZÁLVEZ, Luis Manuel; MORER, Jordi (1995): «Dos assentaments rurals indígenes arran del camí de Parpers». *Lauro* 10, pàg. 3-10.

SANMARTÍ, Enric (1993): *Una tomba de guerrer de la primera edat del ferro trobada a Llinars del Vallès (Vallès Oriental, Barcelona)*. Museu de Granollers, Granollers.

SAURA, Pau (1986): «Primeres dades sobre el poblament romà de Santa Perpètua de la Mogoda». *Estudios de la Antigüedad*, Publicacions de la UAB, núm. 3, pàg. 137-140.

TENAS, Montse (2001): «El nucli romà de Granollers: elements per a un debat». *Lauro* 21, pàg. 5-15.

VILA, Lluís (1992): «Excavació de Can Tabola (Montmeló)». *Lauro* 3, pàg. 11-15.

VILA, Lluís i PANOSA, M. Isabel (1987a): «Troballes arqueològiques a la Vall Alta de la Tordera». *Setmanari Plaça Gran*, Granollers, 30-07-1987, pàg. 6.

VILA, Lluís; PANOSA, M. Isabel (1987b): «Excavació arqueològica a Sant Esteve de Palautordera», *Revista Reguisol* núm. 52, agost.

VILA, Lluís; PASTOR, Isidre (2000): «Intervenció arqueològica en el pont Trencat». *Lauro* 18, pàg. 17-28.

VILA, Lluís; TENAS, Montse; OLIVERAS, Isabel (1993): *El patrimoni arqueològic de la Garriga*. Editorial Rourich, Contrapunt Monografies, Sant Cugat del Vallès.

VILLARONGA, Leandre (1951-1953): «Un forn iber als Tremolencs. Notes de Prehistòria de Montmany. Intent de cronologia del poblat ibèric de Montmany». *Hoja de Acción Católica de la parte de S. Esteban de La Garriga* núm. 209, 222 i 238, la Garriga, 1951, 1952, 1953.

VILLARONGA, Leandre (2003): «El santuari de Puiggraciós al recer del MONT MAGUS, on es troba el poblat ibèric de Montmany». *Butlletí de Puiggraciós* 50, octubre de 2003, pàg. 36-39.

XALABARDER, A. (1935): *Caldes antic i modern. Apunts per a la història de la vila de Caldes de Montbui*. Centre Excursionista Calderí, Caldes de Montbui.

ZABALA, Marta (2007): «Un assentament rural ibèric dels segles II-I aC a Llinars del Vallès (Vallès Oriental)». *Tribuna d'Arqueologia* 2005-2006, pàg. 169-190.